

Надія КОЛОШУК

ОБРАЗИ БОЛЮ, СТРАЖДАННЯ, КАТУВАННЯ ТІЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ГУЛАГІВСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У статті йдеться про лірику українських табірників ГУЛАГУ. Актуальність дослідження зумовлена суспільним і культурним значенням табірної поезії, а новизна – практичною відсутністю її наукового осмислення. Методологія ґрунтується на класичному літературознавстві (історико-літературний, біографічний методи, герменевтичні принципи тлумачення тексту). Мета: простежити вияв людської тілесності в табірній поезії через мотиви болю, страждання, тортур, які неминуче супроводжують існування людини в умовах ГУЛАГУ. Гулагівська поезія особлива тим, що створена в екстремальних умовах людьми, які знайшли в Слові спасіння душі, перебуваючи на хисткій межі фізичного існування – гостро усвідомлюючи вразливість і недовговічність свого тіла, страждаючи від усіх мислимих фізичних мук. За таких обставин цілком очікуваною є підвищена частка „тілесних” образів та мотивів болю, страждань, тортур. Однак табірна поезія у переважній своїй масі не вкладається в стереотипні уявлення.

У сучасному знанні про людину важливе місце відводиться поняттям „тіло” й „тілесність” – особливим екзистенційним категоріям, які довгий час відсувалися на периферію світоглядної парадигми. Філософи називають цю галузь новою антропологією – антропологією тіла. Її актуальність свідчить про занепокоєність людства долею власного реального існування і про розширення предметної зони в самопізнанні людини всіма можливими способами – через науково-теоретичне мислення, художню діяльність тощо. Тіло людини сприймається в різних соціокультурних контекстах, зокрема й в екстремальних умовах, на які таким багатим виявилось минуле століття в українській історії. Саме тому, на мій погляд, важливим є дослідження художньої царини, яка для пересічних українців залишається маловідомою, – табірної гулагівської поезії.

Поезія здатна заглядати в глибини людської душі, вловлюючи й увічнюючи в слові те, що неможливо побачити та зафіксувати іншим способом, що є зниким і невловимим за своєю природою – минуність людського існування з його найбільшнішими та найпотаємнішими переживаннями, відчуттями, бажаннями. Для поезії нема бар'єрів чи недоступних таємниць, вона покликана для всього знаходити словесний вияв, о-словляючи й те, що до якогось моменту не мало назви – отже, не існувало. Самим фактом існування української гулагівської поезії доведено, що вона може рятувати людину в немислимих випробуваннях, коли людина невидима для зовнішнього, поза-табірного світу й нічим іншим не захищена.

У статті йдеться про не досліджену й не достатньо прочитану досі лірику українських табірників. Критичні відгуки про цей феномен поодинокі; монографічних досліджень чи дисертацій немає. Актуальність дослідження зумовлена суспільним і культурним значенням української табірної поезії, а новизна – практичною відсутністю її наукового осмислення. Адаже, крім вступної статті Людмили Тарнашинської до антології *Поезія із-за ґрат*¹, розвідки аналітичного змісту відсутні.

Методологія нашого дослідження ґрунтується на класичному літературознавстві – історико-літературний, біографічний методи, герменевтичні принципи тлумачення тексту. Мета дослідження – простежити вияв людської тілесності в табірній поезії через мотиви болю, страждання, тортур, які неминуче супроводжують існування людини в умовах ГУЛАГУ.

Ґулагівська поезія особлива тим, що створена в екстремальних умовах людьми, які знайшли в Слові спасіння душі, перебуваючи на хисткій межі фізичного існування – гостро усвідомлюючи вразливість і недовговічність свого тіла, страждаючи від усіх мислимих фізичних мук. За таких обставин цілком очікуваною є підвищена частка „тілесних” образів та мотивів болю, страждань, тортур. Однак табірна поезія у переважній своїй масі не вкладається в стереотипні уявлення.

Зрештою, що таке тілесність? Здебільшого її розуміємо як онтологічний ґрунт існування людини, як екзистенціал із широким спектром значень,

¹ Л. Тарнашинська, *Заґратовані сонця. Готичний профіль ХХ століття* [в:] *Поезія із-за ґрат: антологія*, упор. О. Голуб, Київ 2012, с. 7–36.

що дають підстави розумінню інших проявів людського – соціального, економічного, культурного тощо. Передусім „тілесність” – це здатність свідомості існувати власним тілом. „Тілесність є чимось більш широким, ніж тіло, – формулює сучасний філософ Віктор Косяк. – Це присутність тіла при інших людських атрибутах, його базисність і фундаментальність, необхідність і неминучість, загальне детермінуюче самовиявлення через те, що в людині не є тілом, але неможливе без нього”². Засадничими тезами сучасної антропології стали феноменологічні тлумачення тілесності Едмундом Гусерлем, який фактично підніс її до рівня базових екзистенціалів людського буття через характеристики інтенційності, темпоральності та інтерсуб’єктивності. Альфред Шюц, спираючись на феноменологічну парадигму, сформулював умови та критерії соціально-філософського дослідження тілесності. У тлумаченні Гусерля важливу роль відіграє широке розуміння „життєвого світу”, яке Шюц вважає основою адекватної експлікації соціальної реальності. Тілесність як екзистенціал неминуче пов’язана з інтерсуб’єктивністю, постає центром „біографічної ситуації” людини у соціумі. Уся система релевантностей, структура суспільних пріоритетів та значущості зосереджена для суб’єкта в соціальному середовищі навколо його „біографічної ситуації”. Основні елементи цього визначального становища пов’язані з тілесністю³.

Отже, можна зафіксувати мотиви, предметні деталі, чуттєві нюанси образів, метафоричні конотації поетичних текстів, які передають існування „тілесного” суб’єкта в параметрах „життєвого світу”, і через них побачити дійсність в усіх її непередбачуваних множинних проявах. Основним матеріалом дослідження обираємо антологію *З облоги ночі* (Київ 1993) – першу в ряду донині виданих українських збірань табірної лірики. Вона вмістила вибрані вірші 45 маловідомих до моменту її появи талановитих поетів-табірників з України, уперше показавши світові цей загублений скарб. Один з авторів та укладач антології Микола Самійленко, як бачимо з його поезій, від початків своєї табірної творчості був свідомий особливої функції поетичного слова:

² В. Косяк, *Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції*: автореф. дис. д-ра філос. наук, Київ 2007, <http://olena.scherbina.sumy.ua/v-a-kosyak-avtoreferat-doktorskoj-dyss>, [20.11.2015].

³ А. Шюц, *Избранное: Мир, светящийся смыслом*, Москва 2004, с. 371–385.

...Ніяка ахінея чи ГУЛАГ
 Ту частку світу в тебе не відніме.
 [...]

 Де ти – означ. Немає як? І – чим?
 [...]

 А знак постав. Бодай єдино – словом!
 Простої істини не забувай:
 Людина й слово – явища космічні!
 Не виніс тіла з лагерья – не край.
 Хто знак поставив словом, то – навічно!
 (Знак, 1953, Карлаг, Сарань)⁴

Усі без винятку поети антології пережили й безстрашно показали жахливі, нестерпні, огидні умови перебування людини в гулагівській неволі. Частотними у їхньому словнику є вислови на позначення тілесних реалій, класичній поезії не притаманні, неможливі в ній: „кров цебенить”, „заморених в’язнів отара” (Микола Адаменко); „мордовані трупи”, „розірваний рот”, „поламані зв’язані руки” (Борис Антоненко-Давидович); „нюхаєм прілі онучі”, „годуєм блощиць”, „за шиєю лоскіт петлі” (Гриць Гайовий); „колюччя, матюччя і бруд”, „жах відкритих ям” (Микола Дубас); „шмони, прокльони і бруд”, „намордник неба” (Ярослав Лесів), „в міцних обіймах астми та гастриту” (Володимир Сіренко), „суп турнепсовий”, „кашу ложкою нам відміряють”, „дистрофія” (Яків Якимець) тощо. У прямому значенні – як натуралістичні шоківі подробиці реальності ГУЛАГУ, як деталі „біографічної ситуації” – ці слова поєднуються з метафоричними образами, стають основою алегоризації, персоніфікації, метафоризації, оскільки йдеться про масштабніше жакіття, ніж зневолення окремої людини. Незрідка ліричний суб’єкт у поезіях табірників – образ збірний, колективний, а позначення місця – всюди і скрізь, де панує сваволя:

...За дротом најжаченим –
 Країна у країні,
 Де завше б’ють лежачого.
 Там холод, як на полюсі,

⁴ *З облоги ночі: Збірник невільничої поезії України 30–80-х рр.*, Київ 1993, с. 364.

Жара – як у печі.
Там душу витолочують,
І скільки не кричи –
Крик за дроти не вирветься...
(Микола Адаменко, Етапи, [19531956]⁵)

І хто і де його тепер чекає?
Багато літ у таборах прожив, –
Тіпали з нього, наче з льону, клоччя...
(Микола Василенко, Воля, 1955)⁶

Крім Бога
Кому розказати
Про біль
Арештантський наш біль
(Ярослав Лесів, Етапи..., [19671973, 19791987])⁷

Показово, що автори-українці позначили ще один, зумовлений не фізичними, а соціальними умовами, аспект страждань у радянських таборах – переслідування за національну ідентичність, за мову:

Потрапив у табір –
Твариною став.
Кругом заставляють,
Повсюди женуть,
Як скот, підганяють,
Штовхають і б'ють.
[...]
Балакати станеш –
Хохлом обізвуть.
Жорстокії люди
Тебе засміють.

⁵ *Ibidem*, с. 6. Оскільки не завжди можна встановити час створення віршів, винесених із тюрми чи табору (а вказівка на час створення важлива), роки відбування авторами кари можуть бути віхами приблизного датування, яке тут і надалі будемо позначати в квадратних дужках, якщо воно відсутнє в антології та біографічних джерелах.

⁶ *Ibidem*, с. 53.

⁷ *Ibidem*, с. 195.

(Яків Якимець, У таборі; автор побував в ув'язненні двічі: 1929-1935 та 1944-1952 рр.; інших біографічних відомостей про нього наразі знайти не вдалося)⁸.

Подібного немає, наприклад, в антології російської табірної поезії⁹. Українські в'язні (у переважній більшості) чудово розуміли, що розплачуться за історичну поразку нації в боротьбі за незалежність:

І гнані ми, і мучені,
 Катами руки скручені.
 [...]

 Конали ми від холоду,
 Вмирали ми від голоду.
 В завзятті стали кволими.
 Горе подоланим.
 [...]

 Верзем чужою мовою,
 Нею дітей виховуєм.
 Душею вбогі й голі ми.
 Горе подоланим.

(Володимир Косовський, Горе подоланим, 1947 [розрядка тексту авторська])¹⁰

Порівнюючи зафіксовані поетичними рядками умови зневолення, в яких перебували в'язні сталінської доби, і ті, яких зазнали дисиденти часів „відлиги” й „застою”, значних змін не відчуваємо, хіба що катування стають більш винахідливими та лицемірно замаскованими. Табірники старших поколінь не раз повторювали мотив покари без вини – їхні молодші „колеги” про це не говорять, зате формула звинувачення „за Україну” стає все частішою:

І за що я мучусь, за що марно гину,
 Кому я що злого вчинив?
 За те, що край рідний, свою Україну,
 Я щиро і палко любив.

⁸ *Ibidem*, с. 484.

⁹ *Поэзия узников ГУЛАГа: антология*, Москва 2005.

¹⁰ *З облоги ночі...*, *op.cit.*, с. 159.

(Юхим Виливчук, До матері, [19371947 та 19501953])¹¹

Іноді повторюються й відповідні гіперболи та метафори на позначення невинності всіх замучених, стаючи постійними: „Невинної крові моря-океани...” (Микола Адаменко, Етапи, [19531956])¹²; „...І скільки в них безвинного народу / Розіп'ято, покривджено, убито...” (Микола Василенко, Спокута, 1954)¹³; „...На трупах в'язнів / Тисячі трас” (Ірина Сенік, Навколо Братська..., 1951)¹⁴. Із тою самою реальністю зустрілися дисиденти, засуджені в „застійні” роки: „...під кожною шпалою кінчилась чиясь дорога...” (Микола Горбаль, Посідали круки на колію..., [1970-ті])¹⁵.

Повторюються до найменших дрібниць умови побуту й каторжної праці, способи мордувань та принижень, висунуті засудженим абсурдні звинувачення й безпросвітність майбутнього дня:

Життя моє у голоді й нестатках.

Робота, нари, сірі довгі дні.

У мене на чолі біліє латка,

І чорний номер вибито на ній.

(Володимир Косовський, Моему дідові, 1947)¹⁶

Вживу день чи не встою

Й з кайлом на камінь впаду?

(Михайло Іванченко, Знову не дам собі ради..., 19471953)¹⁷

І киями по спинах похилих...

І йдемо на заклання ми...

Скільки ввечері вернеться цілих?

Скільки в трасу поляже кістьми?

(Методь Волинець, На трасі взимку, [19501957 та 19801983])¹⁸

¹¹ *Ibidem*, с. 58.

¹² *Ibidem*, с. 9.

¹³ *Ibidem*, с. 53.

¹⁴ *Ibidem*, с. 404.

¹⁵ *Ibidem*, с. 113.

¹⁶ *Ibidem*, с. 160.

¹⁷ *Ibidem*, с. 151.

¹⁸ *Ibidem*, с. 70.

Конкретна деталь (латка з табірним номером) перегукується з мотивом ганебного тавра, накладеного на засуджених у прямому й переносному сенсі: „...на спині тавро...” (Микола Дубас, Хрест, 1953)¹⁹; „...Тавровані долі кричать. / У наші влітаються долі, / Нам таврами пам'ять печуть” (Микола Адаменко, Тавровані долі, [19531956])²⁰.

Повторюються символи хреста та Христового розп'яття:

Пси німецькі,
 Пси советські
 Без хреста нас розп'яли.
 Ходе пльотка по людях,
 Муки й голод в таборах.
 Люд стенають
 І вбивають,
 Де не глянь, повсюду жах.
 (Яків Якимець, Брати, [19441952])²¹

Розп'яли Його без Хреста...
 Розп'яли на колючих дротах...
 (Микола Дубас, Великдень у тюрмі, [1950])²²

І тортури, і смерть –
 Все знесуть на хресті.
 Не ридай же за ними в зажурі.
 (Василь Новоринський, Клятва Україні, 1954)²³

Вітчизна на хресті!
 Замучена!
 Розп'ята!
 З усіх терпінь, з усіх могил хрести

¹⁹ *Ibidem*, с. 141.

²⁰ *Ibidem*, с. 9.

²¹ *Ibidem*, с. 485.

²² *Ibidem*, с. 139.

²³ *Ibidem*, с. 264.

Ідуть мій біль на собі розпинати.
(Зіновій Красівський, Мій біль, [19671972])²⁴

Повторюються у багатьох табірників і мотиви ран та каліцтва, гниття й потворності. З ними асоційовано гнітюче тюремно-табірне повсякдення, що забирає сили, здоров'я і проймає жалем чи огидою, аж до відчаю й неприйняття власного тіла:

Обличчя – діда з бородою.
Неначе свіжу фарбу стер:
Худе, бліде – аж жах!.. – Такою
Я став потворою тепер.
(Юхим Виливчук, Автопортрет, [19371947 та 19501953])²⁵

Цингою прострочене тіло
Заснути мені не дає...
(Кузьма Грищенко, Не треба, не треба, не треба..., 1954)²⁶

Мошкa висисала соки,
Не доссані кадебою.
[...]
Щербатий, з радикулітом,
Без половини шлунку,
Він так ще хотів пожити!
(Гриць Гайовий, Свідок Єгови, [19621967])²⁷

Хвороби, рани й тілесне виснаження неминуче пов'язані з гниттям як метафорою рабства, ганебних поразок, повільної смерті:

...І по них лиш могили в степах
І запльовані, зганьблені рани.
(Борис Антоненко-Давидович, Апеляція до майбутнього, [19351945])²⁸

²⁴ *Ibidem*, с. 177.

²⁵ *Ibidem*, с. 60.

²⁶ *Ibidem*, с. 135.

²⁷ *Ibidem*, с. 89.

²⁸ *Ibidem*, с. 13.

Я хочу подальше
 Від брудних, гнійних казематів,
 Мерзенного тління
 Безмовних, покірних рабів.
 (Василь Новоринський, Заклинання, [1956])²⁹

...Заворушилися кішлом по сумних кутках
 Твоєї хижі вбогої химерні тіні
 Давно забутого і наяву, і в снах
 І потонулого в гидкому баговинні
 Цих безконечних буднів...
 (Василь Овсієнко, І знову спомини, неначе вороги..., [1973|1988])³⁰

...в мене скоро
 Душа побита загние
 Від бруду, злиднів, матючні...
 (Володимир Сіренко, Кому поплакатись, кому?..., [1985|1988])³¹

Однак мотиви мук, фізичної смерті, до-смертного й посмертного спаплюження та зникнення тіла уведені не лише в контекст зі скаргами, слізними наріканнями чи жалями, а й з ідеєю непокори, спротиву, вищого обов'язку перед батьківщиною:

...Давно погасли б мої мрії,
 Погасли б зорі, згасли б дні...
 І почорніле моє тіло
 Розмили б води весняні;
 Не залишилося б і сліду
 З моїх оголених кісток...
 [...]
 Моя ти доле, Україно!
 Якби не ти в мені жила...
 [...]

²⁹ *Ibidem*, с. 275.

³⁰ *Ibidem*, с. 278.

³¹ *Ibidem*, с. 419.

Ти біль тамуєш мій пекучий
В часи розпуки та жаги,
В найтяжчих муках я не мучусь
Так, як жадали б вороги.
(Євген Чередниченко, Якби не ти, моя Україно!, 1951)³²

Потоптані! Та – не здолані!
Всуکانі гнотом в свічу.
(Микола Адаменко, Тавровані долі, [19531956])³³

І в найтяжчих випробуваннях та муках, у найбезнадійніші часи в людському серці живе надія, висловлена то урочисто-риторично, дещо архаїчним стилем (у Невільничих плачах Зіновія Красівського, який свідомо стилізував свою патріотичну лірику під біблійні псалми), то наївно-зворушливими словами табірних пісень (пісні Якова Якимця відомі як гулагівський фольклор):

Прийми моє життя на жертівник свободи!
[...]
Рокованих на смерть Ти наречи народом!
[...]
Хай наша кров, страждання наші, жертви
Нащадкам нашим стануть заповітом!
Візьми мене!
Дозволь за Тебе вмерти!
Вплести моє життя в вінок Твого безсмертя...
(Зіновій Красівський, Декларація націоналіста, [19671972])³⁴

А може, в тюрмі я
Оцій зогнию?
А може, побачу
Ще й волю свою?
(Яків Якимець, Тюремна пісня, 1930)³⁵

³² *Ibidem*, с. 446.

³³ *Ibidem*, с. 9.

³⁴ *Ibidem*, с. 177.

³⁵ *Ibidem*, с. 482.

Табірна поезія – унікальний духовно-естетичний феномен, оскільки вона породжена найтяжчими для людини випробуваннями, виявляє екстремальний людський досвід страждань. Тим, хто звертався до поетичної творчості в таборі чи тюрмі, вона допомагала відстояти власну гідність і навіть вистояти та вижити в буквальному сенсі. Виявлена табірниками воля до творчості дає підстави твердити: їхня поезія мала виконувати функцію сакрального слова – функцію молитви, оберегу, заклинання, псалма, пророцтва, замовляння болю.

ЛІТЕРАТУРА

З облоги ночі: Збірник невідомої поезії України 3080-х рр., упор. М. Самійленко, Київ 1993.

Косяк В., *Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції*: автореф. дис. ... д-ра філос. наук, Київ 2007, <http://olena.scherbina.sumy.ua/v-a-kosyak-avtoreferat-doktorskoj-dyss>, [20.11.2015].

Поезія із-за ґрат: антологія, упор. О. Голуб, Київ 2012.

Поэзия узников ГУЛАГа: антология, под общ. ред. А. Яковлева, сост. С. Виленский, Москва 2005.

Тарнашинська Л., *Загратовані сонця. Готичний профіль ХХ століття* [в:] *Поезія із-за ґрат: антологія*, упор. О. Голуб, Київ 2012, с. 7–36.

Шюц А., *Избранное: Мир, светящийся смыслом*, Москва 2004, <http://yanko.lib.ru/books/philosoph/shutz-izbr-mir-a.htm>, [5.12.2015].

THE PAIN, SUFFERING, TORTURE OF BODY IN UKRAINIAN POETRY OF GULAG

The lyric poetry of Ukrainian prisoners of GULAG is discussed in the article. The research is defined by community and cultural sense of camp poetry as well as the lack of investigations in this field. The methodology is based on classical literary criticism (historical and biographic methods, hermeneutic principles of interpretation). The purpose of the article is to trace the display of human corporeality in a camp poetry through the concepts of pain, suffering, tortures – the existence of man in the conditions of GULAG. Gulag's poetry is special because it is created in extreme conditions by people who found the rescue of the soul in Word, being on the border of physical existence – sharply realizing vulnerability and frailty, suffering from all conceivable physical pangs. Under such circumstances, a growing part of „corporal” characters and reasons of

pain, suffering, tortures is fully expected. Camp poetry is mostly falling short of stereotype presentation.

Key words: camp poetry, underground flow in the Ukrainian soviet poetry, spiritual resistance, corporeality, pain, suffering, pangs, tortures, rotting.